

กระบวนการนำแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมมาสู่การพัฒนาพระสงฆ์เพื่อสร้างเกษตรชุมชน
THE PROCESS OF INTRODUCING THE CONCEPT OF DHAMMIC SOCIALISM TO DEVELOP MONKS TO
CREATE COMMUNITY AGRICULTURE

พระครูศรีปริยัติการ¹, ณลินควรรุ²

Phrakusripariyattikarn¹, Nalin Kounkroo²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Nakhonphanom Buddhist College

Corresponding author: e-mail : sripariyattikarn.tit@mcu.ac.th

(Received : April 22, 2025; Edit : May 9, 2025; accepted : May 10, 2025)

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาพระสงฆ์ให้สามารถสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม และเพื่อสร้างต้นแบบพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมอย่างยั่งยืนโดยทุกฝ่ายมีส่วนร่วม ผลการวิจัยระยะที่ 1 พบว่า พระสงฆ์สามารถเป็นผู้นำในการพัฒนาเกษตรชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงชุมชนกับแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม และสนับสนุนการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนและเป็นธรรม ผลการวิจัยระยะที่ 2 พบว่า พระสงฆ์สามารถเป็นต้นแบบในการส่งเสริมการพัฒนาเกษตรกรรมอย่างยั่งยืนและการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน การมีส่วนร่วมของชุมชนในกิจกรรมที่พระสงฆ์เป็นผู้นำ ทำให้เกิดความร่วมมือในทุกภาคส่วน อีกทั้งพระสงฆ์ยังสามารถส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยเน้นการเคารพธรรมชาติและการใช้ทรัพยากรอย่างมีความรับผิดชอบ

ข้อค้นพบหลักคือ พระสงฆ์มีศักยภาพในการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงเชิงบวกในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการบูรณาการหลักการทางศาสนาเข้ากับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับท้องถิ่น การวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาศักยภาพของพระสงฆ์และการสนับสนุนให้ท่านเป็นผู้นำในการริเริ่มกิจกรรมเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม สามารถนำไปสู่การพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนและเป็นธรรมได้ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน การเคารพธรรมชาติ และการใช้ทรัพยากรอย่างมีความรับผิดชอบ ซึ่งส่งผลดีต่อสังคมและชุมชนโดยรวม

คำสำคัญ : แนวคิดธรรมิกสังคมนิยม, การพัฒนาพระสงฆ์, เกษตรชุมชน

Abstract

This research aims to develop Buddhist monks to be capable of establishing community-based agriculture following the concept of Dhammic Socialism, and to create role models of monks who promote sustainable social development through inclusive participation. The results of the first phase of the research revealed that monks can effectively lead the development of community agriculture, acting as intermediaries connecting communities with the principles of Dhammic Socialism, thereby supporting sustainable and equitable community development. The second phase of the research found that monks can serve as exemplary figures in promoting sustainable agricultural development and strengthening community resilience. Community participation in activities led by monks fostered collaboration across all sectors. Moreover, monks were able to promote sustainable development by emphasizing respect for nature and the responsible use of resources.

The key finding is that Buddhist monks possess the potential to be leaders of positive social transformation, particularly by integrating religious principles with local economic and social development. This research highlights that enhancing the capabilities of monks and supporting their leadership in initiating community-based agricultural activities based on the concept of Dhammic Socialism can lead to sustainable and equitable community development. It emphasizes community participation, respect for nature, and responsible resource use, ultimately benefiting society and communities as a whole.

Keywords: Dhammic Socialism, Monk Development, Community-Based Agriculture

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันในการบริหารการพัฒนาชุมชนของพระสงฆ์ส่วนใหญ่จะเน้นที่ชนบทมากกว่าในเมือง ด้วยเหตุที่สภาพสังคมชนบทนั้นยังมีแบบแผนการปฏิบัติแบบเก่าอยู่เป็นจำนวนมากคือ เป็น สังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางในการประกอบกิจกรรมแทบทุกด้านของหมู่บ้าน มีภิกษุเป็นผู้นำที่สำคัญ ของชุมชน ดังนั้นพระสงฆ์จึงมีความเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านโดยปริยาย กิจกรรมใดที่เป็นไปเพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่หมู่บ้าน พระสงฆ์ก็มักเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เสมอ โดยยึดหลักว่าเป็นการให้ความช่วยเหลือโดยเมตตากรุณาเป็นพื้นฐาน พุทธศาสนิกชนกล่าวว่า บทบาทที่พระสงฆ์ทำได้ สามารถแบ่งออกเป็นหลายประการคือ เผยแผ่ด้วยให้ปริยัติ (การศึกษา) เพื่อให้เกิดองค์ความรู้พัฒนาสู่ความคิดที่สามารถพิจารณาได้เองเผยแผ่ด้วยการทำให้ดู (ปฏิบัติ) เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือและสร้างความสนใจต่อผู้พบเห็น และเผยแผ่ด้วยการมีความสุขให้ ประจักษ์ (ปฏิเวธ) จนเกิดความไว้วางใจ ในแนวทางส่งผลต่อการริเริ่มประพฤติปฏิบัติตาม (Mangalapruek, 2008 : 15) ส่วนพระสงฆ์ที่ออกไปแสดงบทบาทต่อชุมชนนั้น เนื่องด้วย พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ได้เพิ่มบทบาทด้านการศึกษาสงเคราะห์ และด้านสาธารณสุขสงเคราะห์ให้พระสงฆ์มีบทบาท ในการมีส่วนร่วมพัฒนาสังคมที่เห็นได้ชัดคือ เป็นผู้ทางศีลธรรม เป็นผู้ให้คาบิรักษาจิตใจ และส่งเสริมการให้การศึกษาระยะแก่เยาวชนที่อาศัยอยู่ในชุมชนบริเวณวัดและชุมชนใกล้เคียง พระสงฆ์ในชนบทมีความผูกพันกับชุมชนอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากในแต่ละฤดูกาลมักจะมีกิจกรรม ที่สำคัญๆ เกี่ยวกับศาสนาและจารีตประเพณีในชุมชนนั้น ๆ ล้วนเป็นการเสริมบทบาทและสร้าง ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชุมชน นอกจากนี้ บทบาทที่สำคัญยิ่งและปรากฏอยู่ทั่วไป ได้แก่ การเข้าไปสอนพระพุทธานุสาสนาในโรงเรียนทั้งระดับประถมศึกษา และระดับมัธยมศึกษา การเข้าไป บรรยายธรรมแบบผสมผสานกับศาสตร์ปัจจุบันตามหน่วยงานทั้งในภาครัฐและภาคเอกชน ซึ่งเป็น บทบาทเชิงรุก (Phra Thammakosajarn (Prayoon Thammachitto), 2016 : 21)

แนวคิดธรรมิกสังคมนิยม เป็นแนวคิดที่ท่านพุทธทาสนำเสนอทั้งมิติทางการเมืองและมิติทางด้านเศรษฐกิจ ถ้าเราจับประเด็นท่านพุทธทาสท่านเสนอไม่ว่ามิติทางการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา เป็นต้น จะเสนอต่อบุคคลต่างๆ จะปรากฏคำหลักที่เป็นสาระทุกแนวคิด ทุกคำสอน คือ “ธรรมชาติ” “ศีลธรรม” “จิตว่าง” “ไม่มีตัวกูของกู” และ “สังคมหรือผู้อื่น” ซึ่งคำเหล่านี้เป็นเรื่องของคุณค่าในการพัฒนามนุษย์และอยู่ในตัวมนุษย์ มิได้เน้นข้อเท็จจริงภายนอก เช่น คณิตศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ หรือวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ที่ไม่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาภายในตัวมนุษย์ไปสู่ความหลุดพ้น แนวคิดธรรมิกสังคมนิยมที่ท่านแสดงแก่ผู้วิพากษาในปี 2517 ก็เช่นเดียวกัน มิติทางด้านเศรษฐกิจของมนุษยชาติของท่านต้องวางอยู่บนหลักการของศีลธรรม ศีลธรรมจึงเกี่ยวข้องกับผู้อื่น หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์บนพื้นฐานการไม่เห็นแก่ตัว การพึ่งพาอาศัยกันและไม่เก็บส่วนเกิน ในความหมายของท่านทรัพยากรมีพอเพียงสำหรับทุกคนแต่เพราะระบบการจัดความสัมพันธ์ของคนบนแนวคิดบางอย่างหนึ่งทำให้คนเห็นแก่ตัว บางคนรวย บางคนขาดแคลน ท่านจึงเสนอแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมซึ่งเป็นสังคมที่มีอยู่จริงในอุดมคติ คือสังคมสงฆ์ ในสมัยพุทธกาล พระสงฆ์มีทรัพย์เพียงเพื่อยังชีพและของทุกอย่างเป็นส่วนกลาง ความสัมพันธ์ระหว่างกันเป็นการเกื้อกูลทางด้านจริยธรรมและมีเป้าหมายสูงสุดคือความหลุดพ้น ส่วนรายละเอียดการสังเคราะห์จะปรากฏในงานวิจัยชิ้นที่ 1 ต่อไป

หลักและการนำแนวคิดนี้มาใช้กับงานวิจัยแนวคิดนี้แตกต่างจากเกษตรชุมชนของสันติอโศกตรงที่กลุ่มสันติอโศกมีอัตลักษณ์ของตนเอง เป็นกลุ่มเฉพาะมีข้อวัตรและปฏิบัติที่ชัดเจน ทั้งการติด การปฏิบัติ หลักการเกษตร (ไม่ใช่สารเคมี) บริโภคมังสวิรัตน์ มีกฎ กติกาในการปฏิบัติที่ชัดเจนและเคร่งครัด ลักษณะอัตลักษณ์เช่นนี้เป็นกลุ่มเชิงปิด เป้าหมายคือการยึดศีลและเป็นการปฏิบัติพันธุกรรม ส่วนของท่านพระพยอม (พระราชธรรมนิเทศ) เน้นการสร้างรายได้แก้ปัญหาหลักคือยากจน ไม่กำหนดการปฏิบัติให้คนที่เข้ามาเป็นสมาชิกชัดเจน คนที่เข้ากิจกรรมจึงเป็นประชาชนทั่วไป ส่งงานวิจัยชิ้นนี้สร้างจากเจตจำนงแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมข้างต้น ซึ่งเป็นงานท้าทายในแง่ระบบเศรษฐกิจปัจจุบันเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ที่มีฐานคิดคนมีพื้นฐานเห็นแก่ตัว การทำงานมุ่งกำไรคือตัวเงินเป็นหลักและมีความเป็นปัจเจกนิยม การสร้างพระสงฆ์เพื่อประยุกต์แนวคิดไปสร้างเกษตรชุมชนจึงเป็นการผสมผสานระบบทุนนิยมในแง่ทำกิจกรรมหวังผลกำไร ขณะเดียวกันก็เป็นกำไรของชุมชน หลักการคือใช้ฐานหลักธรรมเป็นหลักและเป็นฐานเกษตรชุมชน ความเป็นไปได้คือ พระสงฆ์กลุ่มเป้าหมายมีความพร้อมในการทำโครงการและประยุกต์แนวคิดสอดคล้องกับจารีตประเพณีหรือบริบทของแต่ละแห่ง ส่วนรายละเอียดของการสังเคราะห์อย่างตลกผลึกอยู่ในส่วนกระบวนการวิจัยทั้งภาคเอกสาร

และภาคสนาม

แนวคิดสังคมอุดมปัญญา หรือ Knowledge-based Society สำคัญของแนวคิดที่พูดกันในปัจจุบัน คือ สังคมเทคโนโลยี คนมีความฉลาดรอบรู้และรู้เท่าทันเทคโนโลยี ซึ่งหมายถึงการรู้กว้าง รู้ลึกด้านข่าวสารและการเปลี่ยนแปลงของโลก การนำเทคโนโลยีมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและการตัดสินใจประยุกต์กับแนวคิดอื่นที่เป็นท้องถิ่น เช่น วัฒนธรรม อัตลักษณ์ เศรษฐกิจพอเพียง นอกจากนี้ สังคมแห่งความรู้คือสังคมแห่งการเรียนรู้และมีจริยธรรมในการดำเนินชีวิต มีทักษะและมีโยนิโสมนสิการในการดำเนินชีวิต แยกแยะประโยชน์แท้ ประโยชน์เทียม การมีภูมิคุ้มกันในการดำเนินชีวิต มนุษย์เป็นผู้กำหนดหรือใช้เทคโนโลยี มีใช้เทคโนโลยีกำหนดชีวิตมนุษย์ เทคโนโลยีช่วยให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และเกิดสังคมเข้มแข็งในที่สุด

แนวคิดสังคมเป็นสุข ความสุขเป็นค่าหรือสิ่งที่กล่าวถึงกันมากในศาสตร์ทุกสาขาเพราะความสุขเป็นสาระสำคัญของสิ่งที่มีชีวิตที่ขับเคลื่อนให้มนุษย์มีชีวิตอยู่ ความสุขเป็นนามธรรมภายในตัวมนุษย์และแสดงออกให้เห็นทางพฤติกรรมภายนอก ในสมัยก่อนอธิบายความสุขในเชิงปรัชญาของสำนักต่างๆ ทั้งทางตะวันออก โดยการจัดประเภทของความสุข ต่อมาในทางวิทยาศาสตร์ (จิตวิทยา สังคมวิทยา เป็นต้น) พยายามอธิบายในเชิงปริมาณตัวเลขที่วัดได้และชั่งตวงได้ และกำหนดองค์ประกอบตัวชี้วัดความสุข อันเป็นสิ่งภายนอกศึกษาแบบภาววิสัยได้ เมื่อกำหนดองค์ประกอบที่อธิบายได้ว่าสิ่งเหล่านี้ทำให้คนมีความสุขหรือถ้าขาดองค์ประกอบเหล่านี้คนมีความสุข องค์ประกอบของความสุข สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้กำหนดตัวชี้วัดความสุขซึ่งได้นำมาเป็นกรอบในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ตั้งนี้ องค์ประกอบที่ 1 การมีสุขภาพ หมายรวมถึงการดำรงชีพของบุคคลอย่างมีสุขภาพ ดำเนินชีวิตโดยใช้ความรู้ในการรักษาร่างกายให้แข็งแรงไม่เจ็บป่วย มีอายุยืนยาว มีสุขภาพจิตใจที่ดี ยึดมั่นในคุณธรรมจริยธรรม “คิดเป็น ทำเป็น” มีความเป็นเหตุเป็นผล มีทักษะในการใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่า อยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข สร้างสรรค์ประโยชน์แก่ตนเอง ครอบครัวและสังคมได้อย่างเต็มศักยภาพ ตรงกับการพัฒนาภายในของปัจเจกบุคคล คือ I ซึ่งคุณสมบัติภายใน (Subjective) เป็นเรื่องคุณค่าด้านจิตใจ และตรงกับทุนปัญญา มิตินุษย์ (Human capital) อันได้แก่ ทักษะ ประสบการณ์ ความรู้ จริยธรรม คุณธรรม ความรับผิดชอบ อุดมคติ ความซื่อสัตย์ องค์ประกอบที่ 2 เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเป็นธรรม หมายความว่า การกระทำใดๆ อันก่อให้เกิด การผลิต การจำหน่ายและการบริโภค ให้เกิดรายได้ที่เพียงพอ เกิดจากการมีงานสุจริต มีความมั่นคงและความปลอดภัยในการทำงาน มีรายได้ที่เป็นธรรมต่อเนื่อง มีการรวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อช่วยเหลือ แบ่งปันกัน เพื่อให้เกิดการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมและเกิดความยั่งยืน องค์ประกอบที่ 3 ครอบครัวอบอุ่น หมายความว่า ครอบครัวที่มีความรัก ความผูกพันต่อกัน มุ่งมั่นที่จะการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างมีจุดหมาย สามารถปฏิบัติบทบาทหน้าที่ได้อย่างเหมาะสม มีการอบรมเลี้ยงดูสมาชิกวัยเยาว์ให้เติบโตอย่างมีคุณภาพในวิถีชีวิตของความเป็นไทย องค์ประกอบที่ 4 ชุมชนมีการบริหารจัดการชุมชนดี หมายความว่า ชุมชน แสดงความ สามารถบริหารจัดการชุมชน จัดกระบวนการพัฒนาชุมชน มีกิจกรรมการแก้ไขปัญหามุมชนได้ด้วยตนเองอย่างมีเหตุมีผลและมีการบริหารจัดการที่ดี ผู้นำ ประชาชนและองค์กรในชุมชนสามารถร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข รวมทั้งมีภาคีการพัฒนาที่มีบทบาทเกื้อหนุนการทำงานภายในชุมชน มีการสื่อสาร และกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนอย่างต่อเนื่อง สามารถอนุรักษ์คุณค่าของประเพณีวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่เป็นเอกลักษณ์ของแต่ละชุมชนท้องถิ่น รวมถึงเอกลักษณ์ความเป็นไทย องค์ประกอบที่ 5 การมีสภาพแวดล้อมดีมีระบบนิเวศที่สมดุล หมายความว่า บรรยากาศหรือสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการใช้ชีวิตของคนในหมู่บ้าน สร้างความสะดวก สบาย ร่มรื่น ปลอดภัยทั้งชีวิตและทรัพย์สิน ครอบครัวมีที่อยู่อาศัยที่มั่นคง การมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านและการมีบริการสาธารณสุขที่พอเพียง มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์มีคุณภาพ สมดุลในระบบนิเวศเพื่อใช้ยกระดับคุณภาพชีวิตที่ดีของชนในชุมชน สภาพแวดล้อมเป็นวัตถุภายนอกมนุษย์ องค์ประกอบที่ 6 เป็นชุมชนประชาธิปไตยมีธรรมาภิบาล หมายความว่า ชุมชนเป็นสังคมประชาธิปไตยที่มีธรรมาภิบาล ประชาชน มีสิทธิเสรีภาพได้รับการยอมรับและเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นคนที่เท่าเทียมกันตามระบอบประชาธิปไตย ประพฤติ ปฏิบัติตามสิทธิและหน้าที่ของตนเองและเคารพในสิทธิและหน้าที่ของคนอื่น มีระเบียบวินัย มีระบบการบริหารจัดการที่ยึดหลักธรรมาภิบาล เพื่อให้เกิดความโปร่งใส คำนึง และกระจายผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเป็นธรรมนำไปสู่สังคมสามัคคีที่มีสันติสุขอย่างยั่งยืน

แนวคิดนี้กับการนำมาใช้ในงานวิจัย เป้าหมายสุดท้ายของงานวิจัยที่จะไปถึงคือ การสร้างสังคมและบุคคลมีสุข แต่ งานวิจัยเบื้องต้นระยะแรก คือ ผลิตพระสงฆ์เป็นต้นแบบพร้อมที่จะพัฒนาชุมชนไปสู่สังคมนั้น สังคมเป็นสุขโดยสรุปคือ ความสุขที่เกิดจากการหลุดพ้นแร้นแค้น ซึ่งเป็นเป้าหมายสุดท้ายที่พระสงฆ์ที่ได้รับการพัฒนาจะไปขยายงานต่อ และความสุขจากการอยู่รวมของ สังคมที่มีความเข้มแข็ง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อพัฒนาพระสงฆ์ให้สามารถสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม
- 2.2 เพื่อสร้างต้นแบบพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมผ่านกิจกรรมเกษตรชุมชนอย่างยั่งยืนที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัย เรื่อง กระบวนการนำแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมมาสู่การพัฒนาพระสงฆ์เพื่อสร้างเกษตรชุมชน ใช้การวิจัยและพัฒนา (Research and Development) มีวิธีการดำเนินการ 2 ระยะ ดังนี้

- ระยะที่ 1 เพื่อพัฒนาพระสงฆ์ให้สามารถสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม
- ระยะที่ 2 เพื่อสร้างต้นแบบพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมผ่านกิจกรรมเกษตรชุมชนอย่างยั่งยืนที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วม

ระยะที่ 1

ขั้นตอนที่ 1 นำโครงการปรึกษาหารือขอคำปรึกษาจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ถึงประเด็นการเป็นไปได้ในการพัฒนาโครงการอบรมพระสงฆ์เพื่อกำหนดขอบเขตด้านเนื้อหา

ขั้นตอนที่ 2 สัมภาษณ์

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 10 รูปหรือคน ได้แก่ 1) นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา 2) นักพัฒนาชุมชน 3) นักวิชาการศาสนาและพัฒนาที่เกี่ยวข้อง 4) นักวิจัยในโครงการ ร่วมกันสังเคราะห์องค์ความรู้ธรรมิกนิยมที่แตกต่างจากกิจกรรมของสันติอโศกที่ดำเนินการไปแล้ว กิจกรรมของพระพยอมและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ลักษณะข้อมูลพื้นฐานที่ศึกษาวิเคราะห์ ได้แก่ แหล่งข้อมูลสภาพปัญหา และความต้องการ แหล่งข้อมูลเชิงพื้นที่ โดยแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม สรุปคือ 1) กิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนร่วม 2) ไม่กอบโกยส่วนเกิน 3) เคารพธรรมชาติ และสรรพชีวิต

เครื่องมือ เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการ คือแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ใช้เก็บรวบรวมข้อมูลสภาพปัญหา ความต้องการ ข้อมูลเชิงพื้นที่ และรายละเอียดต่าง ๆ ผู้วิจัยสร้าง และพัฒนาโดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

- 1) ศึกษาเอกสาร ตำราเกี่ยวกับการสร้างแบบสัมภาษณ์การพัฒนาเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม
- 2) สร้างแบบสัมภาษณ์ความต้องการพัฒนาเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม
- 3) นำแบบสัมภาษณ์ที่สร้างขึ้นให้ผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้อง ความเหมาะสมของแบบวิเคราะห์

เอกสารเชิงทฤษฎีรวมถึงภาษาที่ใช้

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

- 1) ขอนหนังสือจาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ถึงกลุ่มเป้าหมาย 10 คน เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการสัมภาษณ์
- 2) ผู้วิจัยนำหนังสือขอความร่วมมือไปยังกลุ่มเป้าหมาย 10 คน พร้อมแบบสัมภาษณ์ เพื่อเป็นข้อมูลในการเตรียมความพร้อมในการให้สัมภาษณ์ พร้อมนัดหมายวัน เวลา และสถานที่ในการสัมภาษณ์
- 3) ดำเนินการสัมภาษณ์ด้วยแบบสัมภาษณ์ ตามที่นัดหมายวัน เวลา และสถานที่ในการสัมภาษณ์ โดยมีกำบังบันทึกเสียงระหว่างการสัมภาษณ์

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมาย ใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) การสังเคราะห์ข้อมูล (Content Synthesis) การตีความ สรุป และนำเสนอด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงบริบท (Context Content Analysis)

ระยะที่ 2

ขั้นตอนที่ 1 ประชาสัมพันธ์และคัดเลือกพระสงฆ์เข้าร่วมโครงการ “พัฒนาพระสงฆ์ต้นแบบเพื่อสร้างชุมชนเกษตรกรรมสังคมนิยม” ประชากรคือพระสงฆ์ในจังหวัดนครพนม คัดเลือกโดยวิธีเจาะจง จำนวน 20 รูป ขอลงนามจาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ถึงกลุ่มเป้าหมาย 20 คน เพื่อขอความอนุเคราะห์ร่วมทำกิจกรรม

ขั้นตอนที่ 2 ดำเนินกิจกรรม “พัฒนาพระสงฆ์ต้นแบบเพื่อสร้างชุมชนเกษตรกรรมสังคมนิยม” อบรมพระสงฆ์ 3 วัน ใช้เครื่องมือสังเกตขณะทำกิจกรรม ร่วมพัฒนา ศึกษาดูงาน พูดคุย สัมภาษณ์ ปรัชญาหรือ วิเคราะห์ข้อมูล จัดระบบข้อมูลรายการบันทึกกิจกรรม ความก้าวหน้าของกิจกรรมเป็นระยะ และนำมาวิเคราะห์ อภิปราย สรุปผล

ตารางที่ 3.1 ขั้นตอนการดำเนินงานวิจัย

ขั้นตอน	เวลา/วิธีการ
ระยะที่ 1 พัฒนาพระสงฆ์ให้สามารถสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมสังคมนิยม	มีนาคม 67 ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง
	มีนาคม-เมษายน 67 สัมภาษณ์ความต้องการพัฒนาเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมสังคมนิยม
	เมษายน 67 วิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ, สังเคราะห์, และสรุป
ระยะที่ 2 สร้างต้นแบบพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมผ่านกิจกรรมเกษตรชุมชนอย่างยั่งยืนที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วม	พฤษภาคม 67 ประชาสัมพันธ์และคัดเลือกพระสงฆ์เข้าร่วมโครงการพัฒนาพระสงฆ์ต้นแบบเพื่อสร้างชุมชนเกษตรกรรมสังคมนิยม
	มิถุนายน 67 จัดโครงการพัฒนาพระสงฆ์ต้นแบบเพื่อสร้างชุมชนเกษตรกรรมสังคมนิยม จำนวน 3 วัน ประกอบไปด้วยการทำกิจกรรม ศึกษาดูงาน พูดคุย สัมภาษณ์
	มิถุนายน 67 วิเคราะห์ อภิปรายผล และสรุปผล

ผลการวิจัย

ผลการพัฒนาพระสงฆ์ให้สามารถสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมสังคมนิยม ในระยะนี้ ได้ทำการพัฒนาพระสงฆ์ให้เป็นผู้ดำเนินการสร้างเกษตรชุมชน โดยมีการจัดกิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ไม่กอบโกยส่วนเกิน และเคารพธรรมชาติและสรรพชีวิต ซึ่งผลการดำเนินการที่สำคัญ ได้แก่

1) กิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม การจัดเวทีประชุมชุมชนและการฝึกอบรมด้านเกษตรกรรมยั่งยืนทำให้ชุมชนมีการร่วมมือกันมากขึ้น สมาชิกในชุมชนสามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วางแผนการพัฒนาเกษตรร่วมกัน และสร้างกลุ่มเกษตรกรเพื่อช่วยเหลือกันในการผลิตและการจัดการทรัพยากร การฝึกอบรมในด้านเกษตรกรรมยั่งยืนและการสร้างโครงการเกษตรร่วมช่วยให้ชุมชนมีองค์ความรู้ในการทำเกษตรแบบยั่งยืนมากขึ้น

2.) ไม่กอบโกยส่วนเกิน มีการสร้างระบบแบ่งปันผลผลิตที่เป็นธรรมในชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการแลกเปลี่ยนผลผลิตและการตั้งราคาผลิตภัณฑ์อย่างเป็นธรรม ส่งผลให้ชุมชนมีความยั่งยืนและความมั่นคงทางอาหารเพิ่มขึ้น

3) เคารพธรรมชาติและสรรพชีวิต การทำเกษตรแบบยั่งยืน เช่น การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ การปลูกพืชหมุนเวียน และการ

ควบคุมศัตรูพืชด้วยวิธีธรรมชาติ ช่วยให้ชุมชนรักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น กิจกรรมการสร้างความตระหนักรู้ เช่น การปลูกป่าและการจัดการขยะ มีส่วนช่วยในการปลูกฝังความสำคัญของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในชุมชน

ผลการสร้างต้นแบบพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมผ่านกิจกรรมเกษตรชุมชนอย่างยั่งยืนที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วม ในระยะนี้ การพัฒนาพระสงฆ์เป็นต้นแบบเพื่อสร้างชุมชนเกษตรกรรมมีสังคมนิยมมีการอบรมพระสงฆ์จำนวน 20 รูป โดยเน้นการทำงานร่วมกับชุมชนในการพัฒนาเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน ผลที่ได้คือ

- 1) กิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม พระสงฆ์เข้าร่วมโครงการมีบทบาทสำคัญในการจัดเวทีประชุมชุมชน เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมและการทำงานร่วมกันในชุมชนในการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น การจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรและโครงการเกษตรร่วม
- 2) ไม่กอบโกยส่วนเกิน พระสงฆ์สนับสนุนการตั้งราคาผลิตภัณฑ์ที่เป็นธรรมและการแบ่งปันผลผลิตอย่างเสมอภาคในชุมชน ส่งผลให้ชุมชนมีความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากร และเกิดความยั่งยืนทางเศรษฐกิจและสังคม
- 3) เคารพธรรมชาติและสรรพชีวิต พระสงฆ์มีบทบาทในการสร้างความตระหนักรู้ในชุมชนเรื่องการเคารพธรรมชาติและ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เช่น การประหยัดน้ำ การอนุรักษ์พันธุ์พืชและสัตว์ และการทำกิจกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

อภิปรายผลการวิจัย

ระยะที่ 1 สามารถการอภิปรายผลได้ว่า พระสงฆ์สามารถเป็นผู้นำในด้านการพัฒนาเกษตรชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ พระสงฆ์ไม่เพียงแต่เป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงชุมชนกับแนวคิดธรรมสังคมนิยม แต่ยังสามารถสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนและเป็นธรรมได้อย่างแท้จริง กิจกรรมที่ดำเนินการนี้ยังช่วยสร้างความร่วมมือและความสามัคคีในชุมชนอย่างชัดเจน สอดคล้องกับ จิราพร วรวงศ์ (จิราพร วรวงศ์, 2563: 150) ได้ศึกษาการพัฒนาชุมชนเป็นมิตรกับผู้สูงอายุ: โรงเรียนผู้สูงอายุ ตำบลนาพู่ อำเภอเพ็ญ อุดรธานี ผลการวิจัยพบว่าองค์ความรู้และคู่มือที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ และขยายผลในพื้นที่อื่นๆ ได้แก่ คู่มือการพัฒนาศักยภาพวิทยากรโรงเรียนผู้สูงอายุ หลักสูตรการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อพัฒนาผู้สูงอายุให้มีศักยภาพ และคู่มือการเสริมสร้างสุขภาพผู้สูงอายุตามหลักธรรมชาตินิยม นักเรียนโรงเรียน ผู้สูงอายุส่วนใหญ่มีคุณภาพชีวิตในระดับดี โรงเรียนผู้สูงอายุตำบลนาพู่ได้รับการพัฒนาเป็นโรงเรียนผู้สูงอายุต้นแบบ ด้านเครือข่ายโรงเรียนผู้สูงอายุ ชุมชนตำบลนาพู่ เกิดการพึ่งพาตนเองทางสังคมและทางเศรษฐกิจ โรงเรียนผู้สูงอายุสามารถรองรับเป้าหมายการพัฒนาชุมชนเป็นมิตรกับผู้สูงอายุเพื่อส่งเสริมให้ผู้สูงอายุมีสุขภาพที่ดี มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคม และความมั่นคงทางรายได้และการอยู่อาศัยผู้สูงอายุมีคุณภาพชีวิตที่ดี

ระยะที่ 2 สามารถการอภิปรายผลได้ว่า พระสงฆ์สามารถเป็นต้นแบบในการส่งเสริมการพัฒนาเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน และการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ การมีส่วนร่วมของชุมชนในกิจกรรมที่พระสงฆ์เป็นผู้นำ ทำให้ชุมชนเกิดความร่วมมือในทุกภาคส่วน อีกทั้งพระสงฆ์ยังสามารถส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยเน้นการเคารพธรรมชาติและ การใช้ทรัพยากรอย่างมีความรับผิดชอบ สอดคล้องกับพัสนิธน์ พันธุ์แน่น (พัสนิธน์ พันธุ์แน่น, 2561: 66-68) ได้ศึกษาการพัฒนาสวนเกษตรชุมชนเมืองกับการ เสริมสร้างชุมชนเข้มแข็ง: กรณีศึกษาชุมชนพุนทรัพย์ เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร ผลการศึกษาสามารถตอบโจทย์ความต้องการของชุมชนได้ คือ การฟื้นฟูดิน และสร้างกิจกรรมในสวนเกษตรให้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม โดยสวนเกษตรชุมชน ริเริ่มขึ้นโดยชาวบ้านที่เป็นกลุ่มแกนนำที่มีการวางแผนชุมชนตั้งแต่เริ่มก่อตั้งชุมชน ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับเครือข่ายของคนใต้สะพานและสลัมสี่ภาคที่ยังมีความสัมพันธ์เหนียวแน่น ทำให้กลุ่มแกนนำที่มีคุณสมบัติคือ มีความอดทน มีภาวะผู้นำสูง เสียสละ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีศักยภาพในการพัฒนาทั้งตนเองและชุมชน สามารถสร้าง เครือข่ายทางสังคม นำชาวบ้านเข้าร่วมกระบวนการพัฒนาได้ สร้างความเข้มแข็งให้ กับชุมชน การทำสวนเกษตรชุมชนจึงเป็นจุดที่สามารถลดปัญหาเรื่องอาหารปลอดภัย ปัญหาสังคม ลดภาวะซึมเศร้าของผู้สูงอายุ ลดความเสี่ยงในการติดเกมและห่างไกล ยาเสพติดของเด็ก ปัญหาสิ่งแวดล้อม ไม่มีแหล่งสะสมขยะในชุมชน มีพื้นที่สีเขียว เพิ่มขึ้น และเศรษฐกิจของชุมชน โดยลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน เป็นต้น นอกจากนี้ สวนเกษตรชุมชนยังเป็นสวนเกษตรส่วนรวมของชุมชนที่ชาวบ้านทุกคนสามารถ เข้าร่วมดำเนินการและรับผลประโยชน์ได้ สามารถร้อยความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้ เป็นตัวอย่างหรือสวนเกษตรชุมชนนำร่องให้กับชุมชนอื่นๆ ในเขตสายไหม และเป็นต้น แบบสวนเกษตรชุมชนให้กับเขตต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานคร

องค์ความรู้ใหม่

ผลจากการศึกษาเกิดองค์ความรู้คือแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมเป็นหลักการมุ่งเน้นการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเท่าเทียม ยึดถือการควบคุมการผลิตและการกระจายผลผลิตโดยชุมชน ส่งเสริมความร่วมมือและความสามัคคี มุ่งเน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน เน้นการดำเนินชีวิตอย่างมีสติ ยึดถือหลักการแห่งความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ มุ่งเน้นการสร้างความสุขและความสงบ ประยุกต์กับการเกษตรเป็นเป็นเกษตรกรรม นำเอาหลักการของธรรมิกสังคมนิยมมาประยุกต์ใช้กับ ระบบเกษตรกรรม เพื่อสร้างระบบที่ยั่งยืนและเป็นธรรม การสร้างระบบการผลิตอาหารที่ปลอดภัย การส่งเสริมการบริโภคอาหารที่ยั่งยืน การพัฒนาชุมชนเกษตรกรรมที่เข้มแข็งได้จริง

การพัฒนาพระสงฆ์ให้เป็นต้นแบบในการสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมประสบความสำเร็จในทั้งสองระยะ พระสงฆ์ไม่เพียงเป็นผู้นำที่ส่งเสริมการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน แต่ยังเป็นแบบอย่างในการสร้างความร่วมมือในชุมชน การดำเนินกิจกรรมในโครงการนี้สามารถสร้างความเข้มแข็งทางสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนให้แก่ชุมชน

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยเรื่องการพัฒนาพระสงฆ์ในการสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม สามารถสรุปข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาและต่อยอดในอนาคตได้ดังนี้

1. การส่งเสริมบทบาทพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง ควรส่งเสริมให้พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในกิจกรรมการพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง ไม่เพียงในด้านเกษตรกรรม แต่รวมถึงการเป็นผู้นำในการแก้ไขปัญหาสังคมและสิ่งแวดล้อมในชุมชน โดยสนับสนุนให้พระสงฆ์เป็นต้นแบบในการสร้างความตระหนักรู้ในประเด็นต่าง ๆ เช่น การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การพัฒนาชุมชนแบบพอเพียง และการสร้างความยั่งยืนในระดับท้องถิ่น

2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกระดับ การมีส่วนร่วมจากสมาชิกทุกคนในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างความสำเร็จ ควรมีการจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง เช่น การจัดเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ การจัดตั้งกลุ่มชุมชนที่เข้มแข็ง หรือการสร้างโครงการเกษตรร่วมที่ทุกฝ่ายสามารถมีส่วนร่วมในการวางแผนและดำเนินงาน เพื่อให้เกิดความร่วมมือในทุกระดับและเพิ่มความเข้มแข็งให้กับชุมชนอย่างแท้จริง

3. การขยายผลโครงการไปยังชุมชนอื่น จากผลการวิจัยที่แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการสร้างเกษตรชุมชนตามแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม ควรมีการขยายผลโครงการไปยังชุมชนอื่น ๆ โดยการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานท้องถิ่นและองค์กรภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้และประสบการณ์ระหว่างชุมชน ช่วยกระจายผลสำเร็จไปยังพื้นที่อื่น ๆ ที่สามารถนำแนวคิดนี้ไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและบริบทของแต่ละชุมชน

4. การสนับสนุนทรัพยากรและความรู้จากภาครัฐและเอกชน ควรมีการสนับสนุนจากภาครัฐและเอกชนในการให้ทรัพยากรทั้งด้านการเงิน อุปกรณ์การเกษตร และความรู้เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในการทำเกษตรกรรมยั่งยืน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรจัดอบรมเพิ่มเติมในด้านเทคนิคการเกษตรสมัยใหม่ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่ช่วยสนับสนุนการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน เช่น ระบบชลประทานที่ประหยัดน้ำ และโครงการพลังงานหมุนเวียน

5. การวิจัยและพัฒนาต่อเนื่อง ควรมีการวิจัยต่อเนื่องเพื่อประเมินผลการดำเนินโครงการในระยะยาว รวมถึงการศึกษาแนวทางใหม่ ๆ ในการพัฒนาพระสงฆ์และชุมชนให้สอดคล้องกับสถานการณ์และปัญหาที่เปลี่ยนแปลงไป การสร้างเครือข่ายวิจัยระหว่างมหาวิทยาลัยและองค์กรที่เกี่ยวข้องจะช่วยเสริมสร้างความรู้และนวัตกรรมใหม่ ๆ ที่สามารถนำไปปรับใช้ในการพัฒนาชุมชนเกษตรอย่างยั่งยืนได้

6. การสื่อสารและเผยแพร่ผลการดำเนินงาน ควรมีการเผยแพร่ความรู้และผลสำเร็จของโครงการผ่านสื่อช่องทางต่าง ๆ เพื่อสร้างแรงบันดาลใจและกระตุ้นความสนใจจากชุมชนอื่น ๆ ในการนำแนวคิดธรรมิกสังคมนิยมไปปรับใช้ในพื้นที่ของตนเอง การจัดทำเอกสารหรือสื่อการเรียนรู้เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนและการทำเกษตรกรรมยั่งยืนที่เข้าถึงได้ง่ายจะเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการส่งต่อความรู้และประสบการณ์

เอกสารอ้างอิง

- กัณฑ์กร มหาโชติกุล และ กุณฑลทิพย์ พานิชักดิ์, โอกาส และข้อจำกัดในการนำแนวคิด “เกษตรในชุมชน” เพื่อฟื้นฟูชุมชนที่อยู่อาศัยของการเคหะแห่งชาติ กรณีศึกษา โครงการเคหะชุมชนคลองจั่น, สารศาสตร์.
- สุจินต์ สิมาร์ักษ์, เกษตรยั่งยืนเพื่อชุมชน: มุมมองมากกว่าชุมชน, การประชุมสัมมนาวิชาการระบบเกษตรแห่งชาติ ครั้งที่ 4 คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- จิรัชมี “ธัมมิกสังคมนิยม” ใน สันติกรโภภิกขุ. อริยสัจสี่แห่ง ธัมมิกสังคมนิยม.
- จิราพร วรวงศ์. (2563). การพัฒนาชุมชนเป็นมิตรกับผู้สูงอายุ: โรงเรียนผู้สูงอายุ ตำบลนาพู่ อำเภอเพ็ญ อุดรธานี, วารสารพยาบาลกระทรวงสาธารณสุข,
- นรินทร์ จงวุฒิเวศย์. (2528). กลวิธีแนวทางการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชนบทในการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศักดิ์โสภาคการพิมพ์).
- ปรัชญา เวสารัชช. (2528). การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชนบท. (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภาคการพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.).
- ปรีดี พนมยงค์. "สังคมนิยมในประเทศไทย". กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปรีดี พนมยงค์, 2525.
- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2533). บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน. (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์).
- พระธรรมปริยัติโสภณ (วรวิทย์ คงคปญโญ). (2548). การคณะสงฆ์และการพระศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 3.(กาญจนบุรี : สำนักพิมพ์ธรรมเมธี-สหภาพพัฒนาการพิมพ์).
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2556) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาพุทธศาสตร์.
- พระมหาวิมลชัย วชิรเมธี. (2543). "ธัมมิกสังคมนิยม: สู่สังคมแห่งความสุขและสันติ". กรุงเทพฯ: สหธรรมิกบุ๊คส์,
- พัชรินทร์ พันธุ์แน่น. (2561). การพัฒนาสวนเกษตรชุมชนเมืองกับการ เสริมสร้างชุมชนเข้มแข็ง : กรณีศึกษา ชุมชน พุณทรัพย์ เขตสายไหม, กรุงเทพมหานคร วารสารร่วมฤกษ์ มหาวิทยาลัยเกริก.
- พุทธทาสภิกขุ “ถ้าจะให้ธรรมะครองโลกต้องมีระบบการเมืองแบบธัมมิกสังคมนิยม” เมื่อธรรมครองโลก (ธรรมโฆษณ์) ธรรมทาน มูลนิธิ, 2523.
- เมตต์ เมตต์การุณจิต. (2544). การมีส่วนร่วมในการบริหารโรงเรียนของคณะกรรมการศึกษาประจำโรงเรียนเทศบาล ในจังหวัดนครราชสีมา. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช).
- วุทธิชัย ลิ้มอรุณทัย. (2563). "การสร้างคามยั่งยืนในผลิตภัณฑ์เกษตรชุมชนด้วยการบริหารจัดการเชิงระบบนิเวศ." ผลงานวิจัย คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยศรีปทุม.